

Novoszáth András

**KÖNYVRECENZIÓ:
ALBERT O. HIRSCHMAN
– A REAKCIÓ RETORIKÁJA**

BEVEZETÉS

Albert O. Hirschman fogódzókat kreál társadalomtudósok és közpolitikai döntéshozók számára. Az általánosabb társadalomtudományi körökben leginkább híressé vált főbb művei nem alkotnak egy nagy, átfogó tudományos rendszert, sőt, témájukat tekintve sem kötődnek szorosan egymáshoz. Munkái szinte mindig egy viszonylag specifikus témához kapcsolódóan tett megfigyeléseinek és következtetéseinek az eredményei, amely téma – ha nem is egy túl nagy intervallumban – de igencsak változó. Ezt a fajta sokarcúságát ugyanakkor analitikus rendszerező-hajlamával és az ennek segítségével megalkotott, sémájukat tekintve egyszerű és könnyen adaptálható modelljeivel kompenzálja. Ennek legjobb példája a talán leghíresebb műve, a „Kivonulás, tiltakozás, hűség”, amelyben egy adott szervezetnek és tagjainak kapcsolatát elemzi a könyv címében feltüntetett fogalmakkal (1995).

Fejlődésközgazdászként a témában szerzett tapasztalatait viszonylag triviális, de mégis meglepően elgondolkodtató módon rendszerezi egy önmagában álló kvázi-alelméletté, ezzel felkínálva azt más (főleg társadalom-)tudományos körökben való felhasználására. „Az érdekek és a szenvedélyek” című másik főművében, ezzel szemben szinte gyökeresen más témával foglalkozik (1998). A Koselleck és Skinner nevével fémjelzett fogalomelméleti hagyományhoz (például Koselleck 1997) kapcsolódóan a koramodern politikai gondolkodásban elhangzott érveket veszi szemügyre, annak érdekében, hogy rámutasson a kortárs vitákban alapvetőnek vett „érdekalapú” érvelés eredetére és esetleges funkcióira. Ebben a műben igen széles politikatörténeti ismereteit állítja a saját szakmai érdeklődéséből eredő közgazdaságtani és közpolitikai kérdésfeltevések szolgálatába. Az itt elemzésre kerülő „The Rhetoric of Reaction” (1991) című művében pedig e két módszerét – az analitikus rendszerezésre való hajlamot és a politikatörténeti viták iránti érdeklődést – próbálja meg ötvözni. E próbálkozása a fenti módszerek együttes használatának és a tárgyalt téma specialitásainak következményeként egy igen sajátos művet eredményezett.

Magának a műnek a tartalma viszonylag egyszerűen felvázolható: Hirschman áttekinti és rendszerezi az utóbbi kétszáz év politikai színtérének „reakciós”, „reform-ellenes” oldalának legfőbb érveit, amihez a T. H. Marshall híres-hírhedt cikkében (1991) felvázolt főbb állampolgári jogok kifejlődésének történetét használja fel egyfajta állatorvosi lóként. Mindehhez pedig a nyugati, „modern” társadalmakban a történelem során a különböző jogok bevezetését övező viták szolgálnak forrásként az általa szemléltetni kívánt reakciós retorikai módok főbb példáihoz. Hirschman bevallott szándéka mindezzel pedig az, hogy úgymond „hideg fejfel” áttekintse ezen érvek működését, természetét, és ezzel alapot teremtsen az egymással jellegzetesen nem kommunikáló politikai nézetek közötti, a fölösleges és irrelevánsan szélsőséges állításoktól mentes, „demokrácia-barát” párbeszédhez (Hirschman 1991: x-xi., 167-170). Azt, hogy e próbálkozása mennyire sikerült, itt és most nincs módunkban kideríteni. Ezzel szemben a könyvben felvázolt állítások és Hirschman végső következtetése, illetve egyáltalán magának a könyvnek egyes társadalomtudományi

körökben viszonylag gyakori hivatkozási ponttá válása felvethet egypár olyan kérdést, amely érdemes a vizsgálatra.

Mint fent már említettem, Hirschman a politikai jogok kifejlődésének a történetén keresztül mutatja be a reakciós retorikát. Természetesen e jogok pontos mibenlétéről és főleg egymáshoz való viszonyáról mindig is vita volt, ezért első lépésként érdemes tisztázni a Hirschman által is felhasznált koncepciót. Az alapul vett Marshall cikkben három alapvető jogról beszélhetünk, amelyek a történelem során egymás után és – ami itt és most semmiképp sem mellékes – egymásra rakódva épültek fel. Ezek sorra az állampolgári szabadságjogok (szólás-, gondolkodás-, vallásgyakorlás-, törvény előtti egyenlőség-, stb. joga), a politikai képviselési jogok (alapvetően az általános választójog) és végül a szociális jogok (munkához-, megélhetéshez-, oktatáshoz-, egészségügyhöz-, biztonsághoz-, stb. való jogok). Ezen jogok bevezetése és fenntartása, az általános vett „progresszió”, a történelem során folyamatos és intenzív „reakciós” kritikának volt alávetve. Hirschman az általa felvázolt retorikai alapesetek előfordulásait sorban mindegyik jog bevezetése kapcsán megvizsgálja.² Természetesen Hirschmannak nem célja a teljes konzervatív politikai spektrum reformellenes érveinek „történeti” feltárása, hanem inkább az, hogy a vizsgált vitákban „felvázolja az érvelés és retorika formális típusait”, külön hangsúlyt fektetve a „főbb polémikus érvelési módokra és manőverekre” (1991: 6). A következőkben ezeket a típusokat valamint ezek egymásra való hatásait részletezném egy kicsit bővebben.

A PERVERZ-HATÁS

Az e név alá besorolt érvelési fajták a tervbe vett intézkedést, reformjavaslatot azzal vádolják, hogy hatása nem hogy nem az lesz, amit a javaslat kiötlői eredetileg az intézkedésnek tulajdonítanak, hanem éppen ellenkezőleg: „a próbálkozás, hogy a társadalmat egy megadott irányba megváltoztassák, igen sikeres lesz a változás tekintetében, azonban a változás irányát tekintve pont az ellenkezője” (Hirschman 1991: 11).

A szabadságjogok kivívásának fő hivatkozási pontjával, a Nagy Francia Forradalommal kapcsolatban a jogok kibővítését ellenző érvekben a forradalmat követő terror, és a napóleoni korszak jelenik meg alapélményként. Hirschman ehhez Edmund Burke 1790-es jóslatát hozza fel példaként, aki szerint a szabadságjogok kiterjesztésének az eredménye „egy, a korona, a templom, a nemesség, és az emberek romjain teremtődött hitvány oligarchia”, amely „véget vet az emberek egyenlőségéről és jogairól szóló félrevezető álmoknak és látomásoknak.” (idézi Hirschman 1991: 12). Burke ezen állításai pedig a XIX. században egyesek

1 Hirschman külön kiemeli, hogy szeretne minél jobban eltávolodni a „reakciós” szó használatának negatív konnotációitól, és inkább annak a személynek a megnevezésére korlátozni, aki ellenzi egy „progresszív”, a jogokat bővítő reformok bevezetését. (1991: 9)

2 Maguknak az egyes jogeseteknek a specialitásai a későbbiekben akkor lesznek fontosak, amikor a különböző retorikai típusok illetve ezek különböző célpontjai közötti kölcsönhatásokat vizsgálja (lásd később).

számára még igen sokáig bizonyításértékkel bírtak az esetleges reformok ellenében. Hiába az esetleges jó szándék, vagy a találó felismerések, a társadalmat megváltoztatni próbáló intézkedések eredményei torzak, „perverzek” lesznek. Ennek mintájára hívja Hirschman az ilyen típusú érvelést „perverz” (*perversity*) érveknek.

Hasonló állítások hangzottak el anno az általános választójog bevezetésével kapcsolatban is: a politikai hatalom a tömegek kezében az eleve ostobák zsarnokságához, illetve a privilegizált egyének és zsenik elnyomásához vezet (pl.: Burkhardt, Flaubert, Ibsen, Nietzsche), vagy pedig az eredetileg ugyan racionális egyének tömegbe verődve irracionális zsnokai cselekedetekre veszik rá magukat (Le Bon, Spencer). Hirschman ugyanakkor megjegyzi, hogy a kritika itt nem volt olyan hosszantartó és radikális, mint az a szabadságjogok esetében megfigyelhető, ami leginkább annak tudható be, hogy viszonylag gyorsan kiderült, hogy a demokratikus jogok kiterjesztése nem szükségszerűen vezet zsarnoksághoz (ellenben például a Francia Forradalom még sokáig kísérő következményeivel). Ezzel szemben a kritikusokat inkább egyfajta szkepticizmus jellemezte a demokratikus intézmények tényleges hatásaival kapcsolatban (ez viszont átvezet egy másik érvelési típushoz, a „sikertelenséghez”).

A közgazdaságtanban uralkodó „ön szabályozó piac” elve igen sok ponton meg egyezik a fenti érvekkel. Itt szinte általános törvénné vált, hogy bármilyen piaci szabályozás a piac sajátos és önirányító mechanizmusainak következtében az eredeti szándékkal pontosan ellentétes következménnyel fog járni (pl.: Milton Friedman érvei a minimálbér ellen). Ennek az érvelésnek a gyökerei ugyancsak nem vadonatújak. Hirschman példaként a nagy-britanniai szegénytörvények elleni érveket hozza fel: a szegények életkörülményeinek biztosítása nem „létjobbító”, sőt, inkább depriváló lesz a számukra, és nem csökkenti, hanem növeli a szegénységet (Defoe, Burke, Malthus, Tocqueville). Gyakorlatilag ugyanezzel az érveléssel támadja 1984-ben Charles Murray is a jóléti állam intézményét.

A „perverzitás” elvét használó állítások mögött először is azt a jelenséget véli felfedezni, hogy mivel a reformok idején az általános közhangulat általában a „progresszív” irányába mutatott, a reform esetleges ellenzői állításaikban nem elsősorban a szándékot támadták, ehelyett inkább arra mutattak rá, hogy a szándék elérését célzó intézkedések mindenképpen pont a kívánt hatással ellentétes irányba fognak mutatni. Másodsorban az érvelés mögött az a szélesebb logikai premissza és társadalomkép áll, hogy az egyes emberi cselekedetek és azok társadalmi eredményei eltérnek, ha nem egyenesen ellentétesek. Az ezt a fajta elképzelést megalapozó világ- és emberképet – miszerint az emberi cselekedeteknek vannak nem szándékolt következményei – természetesen nem a társadalomtudományokban találták ki, eredetét tekintve vissza lehet vezetni akár egészen az antik görögökig, és gyakorlatilag egy az egyben megtalálható az „Isteni Igazságszolgáltatás” eszméjében is.

Hirschman végül a „perverz” hatással kapcsolatban a következő két – alapvetően nem túl mély – következtetést vonja le: a „perverz”-tétel széles körben elfogadott a reakciós gondolkodásban (1), azonban szinte soha sem volt olyan mértékű hatása, mint ahogy azt használói állították róla (2) (Hirschman 1991: 35). Szerinte azonban nem kell minden

„nem szándékolt mellékhatásnak” eleve negatívnak, vagy legalább is teljesen ellentétes következményűnek lennie. Mint ahogy arra ő is rámutatott, az eredeti smith-i „láthatatlan kéz” koncepció is kimenetét tekintve eredetileg pozitív következményekkel bírt, és csak később kapott „mellékhatásként” negatív melléköngét.³ Végezetül Hirschman a perverzitás érvei ellen az alább követelményeket hozza fel: figyelembe kell venni a nem szándékolt következmények *nélküli* beavatkozásokat, a negatív és pozitív mellékhatások egymáshoz képesti viszonyát és az esetlegesen félrevívó negatív következmények megelőzésének módjait.

A SIKERTELENSÉG

Míg a „perverzitás” elve ugyan legalább annyiban megengedő volt a társadalom önjelölt változtatóival tekintetben, hogy a változás képességét elméletileg megadta nekik, ezzel szemben a „sikertelenség” (*futility*) elvét alkalmazók még ezt a képességet is megvonták tőlük. Szerintük „*a változtatásra való törekvés eredménytelen, amennyiben bármilyen állítólagos megtörtént vagy elkövetkezendő változás leginkább felületi, felszínes, kozmetikázó, tehát látszólagos, mivel a társadalom „mély” struktúrái végeredményben változatlanok maradnak*” (Hirschman 1991: 43). Itt a szándékolt változások sikertelensége vagy hibás volta nem az esetleges nem szándékolt következmények eredménye, hanem egyenesen a társadalmat mozgató belső törvények ellen való tett.

Ezt a fajta érvelést használja például Tocqueville, amikor a Francia Forradalom állítólagos vívmányairól kimutatja, hogy azok jóval korábban, már az Ancient Régime alatt elkezdődtek kifejlődni, és maga a Forradalom csak a „változás illúzióját” teremtette meg, megkérdőjelezve ezzel a Forradalomnak a szükségességét (és legitimitását). Ugyanakkor Tocqueville legalább nem zárta ki a változás – ugyan emberi szándékoktól független – lehetőségét, szemben az általános szavazati jog ellenzőivel (Pareto, Mosca, Michels), akik szerint a társadalom – függetlenül az épp aktuális politikai berendezkedéstől – mindig is fel lesz osztva elnyomókra és elnyomottakra. Minden „demokratikus” politikai intézmény ennek megfelelően impotens, képmutató, sőt éppen hogy az „uralkodó rétegnek” kedvez (ez viszont a már jól ismert perverzitás esete). A hasonló állításokat alkalmazó, „univerzális társadalmi törvényeket” használó diszciplinára megint csak a közgazdaságtani szemléletmód a legjobb példa.⁴ A XX. század első felében, amikor a keynesi gazdaságpolitika elleni „perverzításon” alapuló érvekről viszonylag gyorsan kiderült, hogy többnyire alaptalanok, úgy tűnt egy ideig, hogy mégiscsak van adekvát módja a társadalmi-, vagy gazdasági beavatkozásnak. A „’70-es évek válsághangulata eredményeként viszont újra megjelentek a keynesianizmus ellenfelei (monetarizmus, neoklasszikus közgazdaságtan stb.), amelyek viszont érveléseikben szívesebben használták a „sikertelenség” elvét. A jóléti

3 Ennek oka szerinte a smithi „láthatatlan kéz” és a romantikus pesszimizmus egy sajátos keveredéséből fakad.

4 Nem mellékesen Paretonak a jövedelem-eloszlásról szóló tézisei is hasonló következtetésekkel járnak.

állam „perverzításon” alapuló érveivel szemben legalább a szegényebb rétegeknek juttatott segélyeknek a tényét sikerült felmutatni, míg a „sikertelenség” tézisével operáló reakciók még ezt is elvitatták. Szerintük a segélyek nagy része leginkább a középosztálynak szóló juttatás a szegényebbek adójából (Friedman, Stigler). Esetleg amennyiben mégiscsak van valamilyen garanciális biztosíték arra, hogy a segélyeket az alsóbb rétegek kapják meg (rászorultsági alapú, „means-tested” ellenőrzés), annak gyakorlata is a hataloméhes bürokrácia eszköze a társadalom ellenőrzésére.

Az érvelés típusából és előfeltételeiből kifolyólag a „sikertelenség” és a „perverzítás” tézisei logikailag kizárják egymást. Ellentmondásos egyszer azt mondani, hogy a kívánt beavatkozásnak semmilyen releváns következménye nincs, és ugyanakkor azért kritizálni, mert hatásai ellentétesek a kívánttal szemben. Gyakorlatilag azonban – mint azt a fenti példák némelyike is mutatja – ez a fajta kettős érvelési mód igen gyakran előfordult már a történelem során.⁵Egy másik általános jelenség e két érvelési típussal kapcsolatban, hogy egy adott reform bevezetését követően – a látszatra radikálisabb állításokat tevő – „perverzítás” érvek jelennek meg, majd ezen állítások túlzásainak a láthatóvá válásával és viszonylag gyors kimúlásával a „sikertelenség” érvei lépnek a helyükbe, vagy egészítik ki őket. Bár a „perverzítás”-típusú, pesszimista-romantikus érvek látszatra jóval nagyobb veszéllyel fenyegetik a reformokat bevezetni – akár jó szándékúnak is tartható – progresszíveket, a „sikertelenség”-re alapozott érvek abból a szempontból jóval radikálisabbak, hogy bármilyen beavatkozást eleve eredménytelennek és szükségtelennek – maximum haszonlesésre és/vagy képmutatásra alkalmasnak – tartanak. Ehelyett a társadalomban uralkodó – és természetesen a csak hozzáértő szakemberek és szaktudományok által tolmácsolható – törvényeknek való kvázi engedelmességet támogatják. Ennek végső politikai következménye természetesen az állam minél nagyobb mértékű „önmegtartóztatása” és visszavonulása, mint ahogy azt a neoklasszikus közgazdaságtan képviselőinek javaslataiban is láthattuk.

Hirschman a „sikertelenség” érveivel szemben azt rója föl problémaként, hogy számos esetben a bírálók egyszerűen nem várják meg, amíg a kívánt hatások tényleg megjelennek, és rögtön eredménytelenséggel vádolják a reformokat, továbbá, hogy sokszor a saját érveiket nem veszik komolyan abban a tekintetben, hogy az azok hatására levonható gyakran elég tragikus következtetésekkel és azok következményeivel nem törődnek, aminek következtében jóslataik sokszor önbeteljesítő erővel bírnak (Hirschman 1991: 77-80). Ellenpéldának a Latin-Amerikában széles körben bevezetett lakástámogatási-rendszer kezdeti („perverz” és „sikertelen”) problémáit, majd az arra adott releváns reakciókat hozza föl. A legfőbb tanulság számára ebből a szempontból leginkább az, hogy a retorikai érvekkel ellentétben a „policy-making” gyakorlata nem „igen-nem” módon működik, hanem egy folyamatos, reflexív, öntanuló folyamat eredménye.

5 Egy másik példa erre Mosca érvelése az általános szavazati jog hatásának sikertelensége és emellett a demokratikus közintézmények és tisztségek felhasználása a hatalommal bíró rétegek által saját érdekeik képviselésére (Hirschman 1991: 54-55).

A VESZÉLYEZTETÉS

A T. H. Marshall által megírt jogok kifejlődésének volt egy olyan tulajdonsága, amely jelen esetben igen nagy fontossággal bír: az egyes jogok a történelem során egymás után fejlődtek ki, fokozatosan kapcsolódva az előzőleg kialakult állapotokhoz. Ebből a jelenségből fakad a Hirschman által vizsgált harmadik retorikai segédeszköz, a „veszélyeztetés” (*jeopardy*) elmélete. E szerint: *„az emberi társadalmakban végbemenő fejlődés problémás abból a szempontból, hogy bármilyen új, kívánt „továblépés” jelentős sérüléseket okoz egy vagy több, még korábban elért eredményben”* (1991: 84). Ebben az esetben azt láthatjuk, hogy az aktuális reform ellenzői – legalábbis retorikájukban – elismerik az előzőleg elért eredményeket, azonban minden további „progresszív” lépést szigorúan elleneznek, arra hivatkozva, hogy az a történelem során kialakult, vagy igen nagy erőfeszítések árán kialakított társadalmi intézmények létezését veszélyeztetik. Jelen esetben tehát kétféle „veszélyeztetés”-típusú érvcsoportot figyelhetünk meg: 1. „A demokratikus törekvések veszélyeztetik az állampolgári szabadság intézményeit”, 2. „A szociális irányú törekvések veszélyeztetik az állampolgári szabadságjogokat és a demokratikus intézményeket”.⁶ A szabadságot bővítő intézményekkel kapcsolatban – mivel előtte más „elért jogok” nem voltak az angolszász világban – nem beszélhetünk „veszélyeztetésről”, de Hirschman külön példaként említi azon elméleteket, amelyek a szabadság fogalmának félreértelmezéséből vezetnek le például a Francia Forradalmat követő terrort.⁷

A XIX. századi Nagy-Britanniában a demokratikus jogok széles körű kibővítésének egyik fő lépése, hogy az 1832-es törvény a férfilakosság – leginkább vagyoni cenzus alapján – nagyjából 90 százalékának szavazati jogot adott. A törvénnyel kapcsolatban általános érv volt, hogy a választási jogok kibővítése nagyban veszélyezteteti – többek között – a korábban kiharcolt szabadságjogokat. Ezzel kapcsolatban Hirschman Robert Lowe-től idéz: *„Mivel liberális vagyok (...) az egyik legnagyobb veszélynek tartom (...) azt a felvetést, (...) amely szerint a tulajdon és az értelem kezéből odaadjuk a hatalmat olyan embereknek, akiknek az egész életét szükségszerűen elfoglalja a folyamatos létküzdelem”* (Idézi Hirschman 1991: 94). Hasonlóan veszélyeztetve érezték a tulajdon birtoklásának és felhalmozásának – tehát magának a gazdaságnak – a szabadságát, és ebből következően a technológiai-, és egyáltalán magát a társadalmi fejlődést (Lowe, J. R. M. Butler, George Canning, Le Bon stb.). A törvényjavaslatot végül úgy sikerült elfogadtatni, mint „végső mértéket” amely

6 Az első fajtával kapcsolatban Hirschman itt megemlíti, hogy a politikai gondolkodás történetében nem egyértelmű, hogy pontosan mit nevezünk szabadságnak és demokráciának, és hogy ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz, és ezért kiköti, hogy elsősorban azokra az állításokra vizsgálja, amelyekben a demokrácia kimondottan veszélyezteteti a szabadságjogokat (Hirschman 1991: 86-89).

7 A Hirschman által idézett Benjamin Constant azzal vádolja Rousseau-t és az őt követő jakobinusokat, hogy a leginkább politikai részvételtként értelmezhető, „antik” szabadságfogalmat összekeverték az azt kizáró, inkább a privátszféra érintetlenségét hangsúlyozó, „modern” szabadságfogalommal, és hogy az első, „antik” típusúat akarják bevezetni egy modern társadalomban (Hirschman 1991: 88).

– a vagyoni cenzus segítségével – véglegesen megteremti a kívánt egyensúlyt a szavazásra jogosultak között. A választójogokat kiterjesztő 1867-es törvény esetében azonban a liberális oldalról jöttek fel olyan – a veszélyeztetettség inverzeként is felfogható – érvek, amelyek szerint amennyiben nem szavazzák meg a törvényt, az általános elégedetlenséggel vagy akár forradalommal is járhat. Mivel a Marshall által felvázolt „jogok kifejlődése” történelmileg csak az angolszász országokra volt jellemző, ezért az ilyen típusú érvek nem nagyon, vagy csak valamilyen sajátosan megváltozott formában jelentek meg például a kontinentális Európában. Ezzel szemben gyakori volt, hogy a szabadság helyett valamilyen nemzeti-, vagy történelmi örökséget tartottak veszélyeztetettnek (nemzeti karakter, -szellem pl.).

A „veszélyeztetettség” elvének másik vizsgált típusának – a jóléti intézkedéseknek az egyéni szabadságjogokat és a demokratikus kormányzást aláásó hatásának – az alkalmazását eleinte leginkább a kommunizmustól való félelem ösztönözte. Friedrich A. Hayek az „Út a szolgáshoz” című, 1944-ben írt művében (Hayek: 1991) még leginkább a proletárdiktatúra és a totális állami szabályozás veszélyeire hívta fel a figyelmet (és még nem zárta ki a rosszabb sorsúak életkörülményeinek állami úton való biztosítását). Érvelésében arra hivatkozott, hogy mivel a növekvő állami irányítás csak növekvő számú érdek és vélemény figyelembe vételével lehetséges, ezért az vagy kizárja a demokratikus berendezkedéseket jellemző konszenzuális döntéseket, vagy eleve sikertelenségre van ítélve. Ennek eredményeképpen az állam minél nagyobb visszaszorítását tartotta helyesnek.⁸ A „’70-es évek általánosan állam-ellenes hangulata a mindvégig kitartó Hayek mellett további kritikákat szült a jóléti támogatások intézményei ellen. Hirschman itt a „veszélyeztetettség” alkalmazását azonban éppen hogy nem reakciós, hanem baloldali szerzőkön mutatja be.⁹ Ezen szerzők szerint ugyanis a kapitalizmus tökélezést serkentő funkciója ellentétes a saját legitimitását garantáló funkciójával, és ennek eredményeképpen vagy önmagát számolja fel, vagy a demokratikus intézményeket dönti romba (O’Connor, Habermas). Természetesen a jobboldal sem maradt el a kritikákkal: Huntington is hasonlóan, az állami autoritást tartotta veszélyeztetettnek a intervenciók mértékének növekedésével.

Mind a „’70-es évek kritikáiról, mind a XIX. században a figyelmet a demokratikus intézmények veszélyeire felhívó állításokról egy idő után kiderült, hogy – abban a mértékben, ahogy azt szerzőik állítják – semmiképp sem tarthatóak. Helyüket inkább az előző két típusba tartozó (de főleg a „sikertelenség”-tézissel operáló) érvek vették át. Ezzel

8 Az 1960-ban írt „Constitution of Liberty” című művében ezen érveit már módosította oly módon, hogy azok használhatóak legyenek a jóléti államokra is.

9 Maga a tény, hogy Hirschman eredeti szándékát tekintve a reakciós érvelési típusokat próbálja meg rendszerezni, természetesen nem zárja ki, hogy az ilyen típusú érveléseket ne használnák fel (főleg szélső-)baloldali szerzők. Sőt, Hirschman még külön ki is dolgozza az egyes reakciós érvelési típusok progresszív párijait. Ezek alapján a „veszélyeztetés” párja a „szinergia illúziója” illetve a „nem-cselekvés veszélye”, a „sikertelenségé” a „történelem menetével egyező tett”, míg a „perverzé” a „társadalom jobbításának a követelménye” (Hirschman 1991: 149-163. o.).

kapcsolatban Hirschman nem kissé gúnyolódva azt a konzekvenciát vonja le, hogy a történelem menetére vonatkozó próféciák vagy igazak, vagy nem (1), illetve, hogy valószínűleg igen jelentős intellektuális teljesítménynek kell lennie egy ilyen jóslatot megalkotni, tekintve, hogy a történelem során újra és újra mindig megjelennek (2) (Hirschman 1991: 122). Továbbá az ilyen típusú érvek mögött szinte mindig felfedezhető az úgynevezett „zéró-összegű játék” egy negatív konnotációjú eltorzított változatának az alkalmazása, amely szerint bármilyen változás, egy vagy több már fennálló és kívánatos dolog teljes mértékű és végleges eltűnésével jár. Ezzel a fajta radikalizmussal Hirschman szerint leginkább az a baj, hogy bár a „veszélyeztetés” ténye akár valós is lehet, az érvelés kizárja a különböző hatások esetleges együttjárásait, nem is beszélve a kölcsönös kiegészítő eredményekről. Az egyes jogokat és intézményeket jelenleg felépítő „később érkező” országok számára ennek megfelelően azt a tanácsot tudja adni, hogy a reformok esetleges „veszélyeztető” hatását radikálisan komolyan nem, de figyelembe venni mindenképpen szerencsés.

A RETORIKAI TÍPUSOK KÖLCSÖNHATÁSAI

Hirschman könyvében külön fejezetet szentelt az általa „felfedezett” módszerek egymással és a vitára bocsátott témákkal (jogtípusokkal) való kölcsönhatásainak vizsgálatára.¹⁰ Első körben vegyük szemügyre, hogy az egyes reformtípusok milyen fajta kritikákkal járnak együtt. Ezzel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy jóléti állam ellen leginkább a „perverzitás”, és néha a „sikertelenség” vádjával hozakodtak elő a kritikusok (Glazer, Murray, Malthus, Tocqueville stb.). Vagyis a jóléti intézkedések szerintük inkább növelik a szegénységet, mint hogy csökkentenék, de legalább is nem mérséklük. A szabadságjogokkal kapcsolatban ugyancsak a „perverz” hatás a legerősebb (Burke, de Maistre), aminek lényege, hogy a szabadságjogok kiterjesztése végeredményben zsarnokságot eredményez. Végül az általános választójoggal kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy a „perverz” hatás nem igazán van jelen releváns érvként, ellenben hangsúlyos a „veszélyeztető” (demokrácia a szabadságjogok ellen való), de leginkább a „sikertelenség” (demokratikus intézmények léte teljesen irreleváns) érveire alapozott állítások. Ugyancsak megfigyelhető, hogy egy bizonyos típusú érv használata viszonylag sértetlenül átvészeli egy egész korszakot és – függetlenül attól, hogy az eredeti korszakba használt változatát megcáfolták-e – releváns kritikaként hangozhat el egy későbbi korszakban (ilyen például az „Isteni Igazságszolgáltatás” racionalizáltabb, perverzitás” típusú változatai).

Egy további megfigyelése Hirschmannak, hogy – mint ahogy azt már említettük feljebb – bár logikailag ugyan egymást kizáróak, a „sikertelenség” és a „perverzitás” érvei igen gyakran járnak együtt, szemben a „veszélyeztetettség” tézisével, amelyet szinte min-

10 Az adott fejezetben található, mint a könyvet remekül összefoglaló szemléltető eszköz a különböző történelmi korszakokban az egyes érvelési típusokat alkalmazók (itt most helyhiány miatt kimaradt) „dicsőségtáblája” (Hirschman 1991: 135).

dig magában használnak.¹¹ Ezt Hirschman leginkább azzal magyarázza, hogy a különböző érvek az adott reform bevezetéséhez (vagy annak szándékához) képest más és más időtávban hatékonyak, és közülük leginkább a „veszélyeztetettség” az, ami talán a legkésőbb jelentkezik. Természetesen ellentétes hatásra is van példa: Nagy-Britanniában az 1867-es törvény esetén a szavazati jogok kibővítésével kapcsolatban hangzottak el olyan érvek, miszerint az – amúgy általánosan ostobának tartott – tömeg a választójog kibővítése esetén nagy eséllyel a konzervatívokra fog szavazni. Többek között ez is közrejátszott abban, hogy a konzervatívok végül megszavazták az eredetileg általuk támogatott törvényt. Ez utóbbi példa esetében azt figyelhetjük meg, hogy a „sikertelenség” tézise kioltotta a „veszélyeztetettségi” tézisé.

Végül talán a legérdekesebb kérdés a különböző típusú érvek különböző korszakban való egymásra hatása. Hirschman itt sem bocsátkozik hosszas elemzésekbe, mindenesetre számos ponton rámutat arra, hogy vannak ilyenek, és hogy ezek nem is elhanyagolhatóak. Talán a legfontosabb példa a demokrácia „sikertelenségére” vonatkozó érv hatása a jóléti állammal szembeni „veszélyeztetettség” kritikákra. Amennyiben az előbbi érvet elfogadjuk, tehát amennyiben a demokratikus intézmények hatását irrelevánsnak tekintjük, abban az esetben a jóléti állam demokratikus dilemmái elfoszlanak. Hirschman több feltételezett példát is előhoz arra, hogy a főleg Pareto tekintélye által elterjedt demokratikus „sikertelenségi” tanok hogyan járulhattak hozzá például az olaszországi fasizmus legitimálásához, vagy Lenin államelméletéhez. Ezzel szemben, ha nem is ennyire radikális módon, de mindenesetre hasonló hatásnak tudható be az, hogy a – Nagy-Britanniánál viszonylag kisebb demokratikus tapasztalatokkal rendelkező – kontinentális európai országokban a demokráciát „veszélyeztető” érvek gyakorlati hiánya hogyan tette lehetővé a jóléti állam jóval bátrabb kiépítését.

KONKLÚZIÓ

Magáról a könyvről tudományos szempontból viszonylag nehéz végső értékelést adni, aminek talán legfőbb oka a különböző irányú szándékok keveredése. Tudományos műnek ugyanis túl felületes mind a politikátörténeti, mind az érveléstechnikai részeket tekintve, és az emellett húzódozó – és nem is igazán kimondott – törekvéséhez, a Marshall által felvázolt alapjogok megvédéséhez sem igazán tűnik elégnek, tekintve, hogy híján van az ilyen irányú tényanyagoknak. Hirschman mondanivalóját leginkább az egyes retorikai eseteket követő „jótanácsai” alapján lehet a leginkább rekonstruálni. Ezek a véleményezések

11 Itt érdemes megemlíteni, hogy a retorikai módok radikális, kizárólagos használata miatt a „perverzitás” és a „sikertelenség” magának a folyamatnak az eredményességére vonatkozó, kvázi technikai érv, míg a „veszélyeztetettség” egy, a kérdéses cselekvéshez és hatáshoz képest „külső” dolgot hoz be az állításba. Ráadásul az állampolgári jogok esetében ez a „külső” dolog jóval bonyolultabb morális-érzelmi kapcsolatban lehet egy adott vitában a reform támogatóival, és a vádak igazságtartalma az idődimenzió miatt is viszonylag nehezebben ellenőrizhető, ellenben a „technikai”-típusú érvekkel, amelyek jóval rugalmasabban kezelhetőek, finomíthatóak.

és kommentárok ugyanis olyannyira fájdalmasan laposak, egyenesen semmitmondóak, hogy néha többször is el kell olvasnunk őket, hogy elhiggyük: a szerző tényleg nem akarja a megállapításait semmilyen „nagy narratívába” belehelyezni. És ezzel véleményem szerint el is érkeztünk az egész Hirschman-jelenség kulcsmomentumához. Mint azt az általa szerzett számos nagyszerű könyv is mutatja, amelyek hüvelykujjszabályaikkal vagy a „mindennapi” politikai vitákban használt implicit alapelvek megingatásával ekkora sikert tudtak elérni, kifejezetten jól mutatja azon úgynevezett „elmélet-ellenességnek” a működését, amely már egy jó ideje jellemzi a társadalomtudományok környékén folyó diskurzust. Ebben a környezetben egy olyan szerző, mint Hirschman sem tehet mást, mint hogy rámutat viszonylag általánosabb jelenségekre, dekonstruálja a szélsőségesebb véleményeket, és a konkrét döntést az „ott és akkor” aktuális szereplőire hagyja. Természetesen a „józan paraszti észben” való hit viszonylag gyorsan tévútra vezetne, amennyiben nem vesszük figyelembe, azt, hogy „ki és honnan beszél”. Ennek figyelembevételének ugyanakkor talán a legkisebb hibával járó módja az érintett felek közötti párbeszéd, abban az értelemben, amikor az érveknek tényleg tétje van, és nem „csak” retorikai szerepe.

Hirschman alapvetően három pontban határozza meg e könyvének szándékolt eredményeit: először is kvázi elirigyelve a reakció teoretikusainak szarkasztikus humorát, ezt a sajátosan lenéző konzervatív iróniát, úgy gondolja, hogy ezt a hatékony előadói módot (amely úgy tűnik Hirschman számára is igen élvezetes, tekintve, hogy könyve csak úgy lubickol a különböző jobboldali szerzők következetlenségeit és abszurd állításait ostorozó gunyoros megjegyzésekben) nem lenne igazságos nem alkalmazni a progresszió híveinek érvelési eszköztárában. Ezt leginkább azzal szeretné elérni – és ez már a második pont – hogy a történelem során a konzervatív oldalnak szinte már hagyományosan előhozott főbb toposzai elé görbe tükröt tartson, és rámutasson a mögöttük meghúzódó érvelések logikájának irrelevanciájára. Véleménye szerint ugyanis a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a reakciós kritikák igen nagy arányban tévednek, de legalább is gyanúsak, ami leginkább abból következik, hogy logikájuk az adott korban és helyen általánosan igaznak vélt, de többnyire alaptalan heurisztikákból táplálkozik. És végül, azzal, hogy ezeket a gondolkodásmódokat párba állítja a velük megegyező progresszív – és nem kevésbé problémás – párjaikkal, talán még jobban elgyengíti őket (Hirschman 1991: 164-167).

Mindezzel Hirschman bevallott célja nem sokkal több, mint hogy a vitákban általános gyakorlatként használt radikális állítások erejét visszafogja, és helyette lehetőséget adjon az egymással való párbeszédre. Véleménye ugyanis az, hogy mind a társadalom tudósainak, és mind a közpolitikai döntéshozóknak alapvetően a deliberatív eszközök segítségével kell közös nevezőre jutniuk, amennyiben demokratikus keretek között és egymás tiszteletben tartása mellett szeretnének bármilyenfajta társadalmi problémát megoldani. Nyilvánvaló hogy Hirschman a könyvével nem akar olyan fennkölt célokat elérni, mint megszólítani az elnyomottakat, vagy megteremteni az ideális kommunikatív tér kereteit, ellenben ad még egy fogódzót az ilyen irányú törekvések támogatására. Tanulságos és szó-
rakoztató olvasmány bal- és jobboldaliaknak egyaránt.

IRODALOMJEGYZÉK

- Hirschman, Albert O. (1991): *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*. Cambridge: London.
- Marshall, T. H. (1991): Az állampolgárság fejlődése a 19. század végéig. In: Ferge Zs.- Lévai K. (szerk). *A jóléti állam*. Budapest: ELTE; T-Twins, 50-58.
- Hirschman, Albert O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest: Jósöveg.
- Hirschman, Albert O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség: Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris.
- Koselleck, Reinhard (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Jósöveg.
- Hayek, F.A. (1991): *Út a szolgasághoz*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.